

İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi

(Journal of Humanities and Social Sciences Academy)

inTOBA

JHSSA

Ayten Arzulla AHMADOVA

Doç. Dr., Gence Devlet Üniversitesi, Filoloji Bölümü, Azerbaycan,
83-aytan@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10412722>

ORCID: 0009-0002-7244-6231

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuru Tarihi
Applied
30/08/2023

Kabul Tarihi
Accepted
02/11/2023

Araştırma Makalesi

Orjinal Makale / Original Paper

Research Paper

DESTANİ AHMED HARAMİ ESERİNDEKİ ESKİ TÜRKÇE KELİMELER

Özet

"Destani Ahmed Harami" 13. yüzyılın ana dilinde yazılmış destansı şiir örneğidir. Eserin dilindeki kelimelerin büyük çoğunluğu eski Azerbaycanca (Türkçe) kelimelerdir. Bu kelimeler ortaçağ klasik edebiyat dili için işlevsel olsa da, modern Azerbaycan dili için geçerliliğini yitirmiş sayılmaktadır. "Destani-Ahmed Harami"nin dilindeki eski Azerbaycanca kelimeler kendisinden önceki ve sonraki yazılı eserlerde, Türk dili kaynaklarında, dilimizin bazı ağız ve lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Makalede, günümüz Azerbaycan dili için arkaik sayılan Mesnevi dilinde kullanılan kelimeler anlatılmaktadır.

Makalede arkaik kelimelerin yanı sıra Azerbaycan dilinin modern yazım kuralları açısından dikkat çeken 13. yüzyılın dil olguları da incelenmektedir.

Makalede eserden *nəsnə, bitik, us, əsən, dün, ayıtmaq, bünyad, uş, duş, ər/ərən, yazı, uçmaq, sağdıç, yavlak, becid, yayaq, gürbüz, cav/cavımı, əbsəmcək, sapan, ırmağ, xub, altun vb. arkaizmler seçilerek karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.*

Aynı zamanda "Destani-Ahmed Harami" dilinde fonetik yapı değişikliğine uğrayan arkaik kelimelerin dizilişinde görülen *o > a, ə > a* ve *y* ünsüz harf değiştirme özellikleri de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ana dilinde mesnevi, Arkaizmler, Eski kelimeler, Kökeni üzerine araştırmalar, Karşılaştırmalı analiz.

ATIF: AHMADOVA, Ayten Arzulla, Destani Ahmed Harami Eserindeki Eski Türkçe Kelimeler, *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, 3/2 (Aralık 2023), ss. (076-086)

CITE: AHMADOVA, Ayten Arzulla, Ancient Turkish Words in the Work of Dastani Ahmed Harami, *Journal of Humanities and Social Sciences Academy*, 3/2 (December 2023), pp. (076-086)

Sorumlu Yazar

ISSN: 2791-6766

turnitin

Screened by

ANCIENT TURKISH WORDS IN THE WORK OF DASTANI AHMED HARAMI

Abstract

"Dastani-Ahmed Harami" is an example of an epic poem written in the native language of the 13th century. Most of the words in the language of the work are ancient Azerbaijani (Turkish) words. Although these words are functional for the medieval classical literary language, they are considered obsolete for the modern Azerbaijani language. The ancient Azerbaijani words in the language of "Dastani-Ahmed Harami" appear in written monuments before and after him, in Turkish language sources, in the dialects of our language.

The article explains the words used in the Masnavi language, which are considered archaic for the modern Azerbaijani language.

In addition to archaic words, the language phenomena of the 13th century, noticeable from the point of view of the modern spelling rules of the Azerbaijani language, have been investigated in the article.

In the article, archaisms such as *nəsnə*, *bitik*, *us*, *əsn*, *dün*, *ayıtmaq*, *bünyad*, *uş*, *duş*, *ər/ərən*, *yazı*, *uçmaq*, *sağdic*, *yavlak*, *becid*, *yayaq*, *gürbüz*, *cav/cavımı*, *əbsəmcək*, *sapan*, *ırmağ*, *xub*, *altun* etc. have been selected from the work and analyzed in a comparative manner.

At the same time, in the language of "Dastani-Ahmed Harami" the characteristics of letter substitution $o > a$, $ə > a$ and consonant y , observed in the composition of archaic words undergoing changes in phonetic composition, have been also investigated.

Keywords: Native Masnavi, Archaisms, Ancient words, Study of the origin, Comparative analysis

1. Giriş

"Destan-i Ahmet Harami" 13. Yüzyılda Azərbaycan Türkçesinde yazılmış destansı şiir örneğidir. 13. Yüzyılda yazılmasına rağmen eserde Arap, Fars kelimeleri nerdeyse çok az kullanılmıştır. Eseri yazan üstat Azərbaycan Türkçesinin saflığını korumak için azami dikkat etmeye çalışmıştır. Eserdeki bazı sözler var ki, onların çoğunluğu günümüz Türkçesinde kullanılma işlevini kaybetmiştir. Faal kullanma işlevini yitiren sözler eskime oranına, mazileşmesine, kullanım imkânlarına ve anlam derecesine göre çeşitlidir. Kelimelerin eskiyerek rafa kaldırılması genelde aşağıda belirtilmiş nedenlere dayanmaktadır:

- Tarihi, sosyal ve siyasi sebepler: Devlet kuruluş yöntemi değıştikçe, sosyal ve siyasi formasyonların biri diğerinin yerini aldıkça söz konusu düzene dair söz ve kelimeler de eskiyerek kullanımı pasifleşiyor, aktif konuşma kapsamından çıkıyor. Belirli tarihi olayla ilgili olarak eskiyen eşya ve olayların adları tarihe gömülmüş- tarihselcilik olarak nitelenmektedir (Hasanov, 1988: 155). Tarihsel kavramlar her şeyden önce eski sosyal- siyasi ve kültürel aile hayatının olaylarını yansıtmaktadır. Dilimizin kullanılmayan arşiv fonuna eklenmiş tarihselciliklere görev, kıyafet, ticaret, dini kavramların ve benzerlerinin isimleri dahildir. Destan-i Ahmet Harami eserinde de bu türden tarihselci ifadelerle karşılaşırız. *Şehir kethüdasına der bilirven, Özün yahşi kişi devlet olurven* (Destan-i Ahmet Harami/DAH, 2004: 40); *Aytdı kethüda danla geleyin, Tapın ne kim buyurursa gılayın* (DAH, 2004: 41); *Dükeli vasfı padişah kıldı malum, okunuz anı dedi şah-i mahtum* (DAH, 2004: 42); *Elini öptü şahın*

Ahmet Harami, delim lütufla söyledi kelamı (DAH, 2004: 42); Ne kim Ahmet Harami dedi şahe, gamını arz eylediler padişah (DAH, 2004: 45); bezirgân (tüccar) şekline saldı kendini (DAH, 2004: 37).

- Toplumun hayat ve yaşam şartlarının değişmesi ile,
- İlim ve bilimin, teknolojinin gelişmesi, emek süreçlerinin tekamülü ile,
- Kullanılan dilin içeriğinin genişleyerek zenginleşmesi ile.

Kendi içerisinde kullanım kapasitesine göre eskimiş sözler aşağıdaki çeşitli birimlere bölünmektedir:

- a) Kullanım potansiyelini bütünlükle kaybetmiş, anlamı belirsiz ve yeni sözlerin ortaya çıkmasında rolü olmayan sözler. Örneğin: Yanşah, bedey.
- b) Çağdaş dilde bağımsız söz olarak kullanım imkânını kaybetmiş ve izlerini sözlerin içeriğinde muhafaza eden eskimiş sözler. Örneğin: Gar - berk, sıkı manasında (garmag, garı, kargı), bir zamanlar edebi dilde kullanılmış ve çağdaş dilden çıkmış çoğu Arap - Fars kökenli sözler. Örneğin: Refik, sövtiyyat.
- c) Eski düzene bağlı İdare, Kurum ve görev isimleri. Örneğin: Gaza, pristav, yüzbaşı ve saire (Caferov, 2007: 66).

2. Eserde Kullanılmış Kadim Türk Kelimeleri

“Destan-i Ahmet Harami” epik şiirinde çağdaş edebi dil için çok eski sayılan sözlere denk gelinir. Bu gibi arşive kaldırılmış sözler dilin kendisinin içerik olarak gelişmesi sonucunda eskimiş sözlerdir.

Nesne: Nesne –bir şey, eşya manasını içermektedir: *Bir iki gün karar etti, oturdu, görün ki, fikrinde ne nesne bitirdi* (DAH, 2004: 37 (*Bir –iki gün oturup karar verdi, aklından görün ki, neler geçti*). Bu cümledeki sözler “Destan-i Ahmet Harami” epik şiiriyle birlikte, klasik şiir edebiyatımızda Nesimi’nin, Fuzuli’nin ve diğerlerinin edebi dilinde kullanılmıştır: Olma Fani Aleme mail, Uyan! Marifetten nesne kıl hasıl, Uyan! (Nesimi), Götürün okların, ey didelerim, topraktan, Bu yarar nesnelere kadrini yahşice bilin (Fuzuli).

Biti, Bitik: “Destan-i Ahmet Harami” eserinde karşılaştığımız, ilginç eski sözlerden birisi de *biti*, *bitik* sözcükleridir. Mahmut Kaşkarlı’nın “Dîvânü Lugâti’t-Türk” eserinde bu *biti*-sözü, Semavi kitapların her biri, *biti*-yazmak, yazı, *bitik*- kitap, mektup, kâğıt diye geçiyor (Kaşgari, 2006: 95). Bu sözcük Azerbaycan Türkçesinin açıklamalı sözlüğünde *mektup*, *kâğıt* anlamında eskimiş kelime olarak geçiyor (Sözlüğ, 2006: 324).

Gülendam aydır: imdi dur, göresen, Bana andan bitiler yazdırasan (Bana ondan bir yazı getiresin) (DAH, 2004: 108). Yar göndermiş bitik kim, Kışverini öldürün, Hoşdilem kim, bir nişani – istimalettir bana (Kışveri).

Us: “Destan-i Ahmet Harami” eserinin edebi dilinde kullanılmış us arşiv sözcüğü kaynakça Türk (Oğuz) kelimesidir. Bu söz Azerbaycan dilinin açıklamalı sözlüğünde kadim (eski) söz gibi iki anlamdadır. Birinci olarak akıl, zekâ, idrak gücü, feraset, kemal, bilinç; ikinci olarak da edep ve terbiye anlamlarında kullanılmıştır. M. Kaşgarlı ise *Us* sözcüğünü “*hayırla şeri ayırt etmek*” manası ile kullanmıştır.

Gülendam Usunu başa getirdi (Gülendam’ın aklı başına geldi), Hege sığındı, gör ne iş bitirdi (Hakka sığınarak gör neler yaptı) (DAH, 2004: 106). Destan-i Ahmet Harami eserinde geçen bu alıntıda us eski sözcüğünü akıl ve kemal olarak düşünmek daha mantıklıdır. Çoğu klasik söz sanatçıların dilinde Nesimi’nin ve Hatayi’nin divanlarında bu söz karşımıza çıkıyor.

Ayıtdı, ayıtmak: Ay ve ayıt fiili eski Türk dilli kaynaklarda “*demek, söylemek, izin vermek, sormak*” manalarında kullanılmıştır. Gazi Bürhanettin’in dilinde ayt, aydır (demek, söylemek) (Bürhaneddin, 2005: 243) şeklinde M. Kaşgarlı’da ayıt (söylemek, sormak) şekli ile, “Destan-i Ahmet Harami” eserinde ayıtdı, aytdı (dedi, söyledi) gibi kullanılmıştır. Ayıtdı kim eğer diri kalırsam, Buçuk yıl eğlenem ger çok olursam (DAH,2004: 58). Ayıtdı bahçıvan, ey merdi – merdan, Eşitgil kimdürür bu şehre sultan (DAH,2004: 94). İnilti ile bir kez eyledi ah, Ayıtdı: Sana sığındım ay Allah (DAH, 2004: 65).

Orhon Yenisey yapıtlarında ise bu söz hem *demek, söylemek* hem de *yargılamak, haber vermek, haber göndermek* anlamlarında kullanılmıştır. Bu sözlük birim (ay, ayt, ayıt, aydır) şu anda edebi dil için kadim sayılsa da bazı diyalekt ve şivelerimizde kullanılmaktadır. Örneğin: Aydırmak- demek, söylemek, anlatmak (Kürdemir İli yöresel lehçesi). Anasına aydırdı ki, o kızı seviyor.

Esen: Beşir Ahmedov’a göre esen (esengü) eski sıfatı Moğol dilinden alınmıştır, anlamı sağlık demektir. Bazen de “*eseni kesilmek*” gibi anlamlandırılmıştır. Modern çağımızda “*eseni kesilmek*” kökü kesilmek gibi anlaşılıyor. Batı İllerimizde “*Allah esenini üzsün*” deyimini beddua olarak anlaşılıyor.

“Destan-i Ahmet Harami” eserinde ve diğer klasik şiir örneklerinde ise bu söz *sağ, selamet* anlamında geçiyor. Şahenşah der: Ey beylerbeyi, sen, Cihan içinde daim olgil Esen (DAH,2004: 57) (Şahların şahı dedi ki, ey beylerbeyi sen, dünyada daima sağlık sıhhat içinde ol!).

Altun: Azerbaycan dilinin açıklamalı sözlüğünde altun eski sözcüğü altın (gızıl) manasına gelmektedir. M. Kaşgarlı’nın divanında da *altun* kelimesi Azerbaycan Türkçesinde işledilen *kızıl* anlamındadır. Altun sözcüğünün etimolojik kökenini araştırınca sözün aslının *yaltun* gibi olduğunu, *yal* kısmı – yalov- alev, yıldız sözleri ile akraba olduğunu, *tun* kısmının ise demir anlamı taşıdığını görüyoruz. Beşir Ahmedov’a göre altun “od renginde olan demir” demektir. Bu eski söz “Destan-i Ahmet Harami”de altın manasını içermektedir: Hazineye bular kim girdilerdi, gumaş, altunu agca aldılar (DAH,2004: 30). Mısranın içeriği yaklaşık şöyledir: “bunlar hazineye girerek kumaş, altın ve para aldılar”. Agca (akçe) ortaçağda para birimi olarak kullanılmıştır. Bu sözcük tarihselci eski söz sayılabilir. Altun eski sözü 20. Yüzyılın ortalarına kadar genel konuşma sözü gibi kullanılıyordu. Bunu Fuzuli’nin, Cefer Cabbarlı’nın ve Hüseyin Cavid’in şiirlerinin dilinde de görüyoruz: “Götürübdür başa altun dolu bir sim tebeg” (Başına altın dolusu metal tabak koymuş), “Dünyada hâkim bir güç varsa, o da altun ve yine altundur”, “Yokmu senin incilerin, altun bileziklerin?” *Altun* sözcüğü şu anda Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır: *Gelinlere düğünlerde altın takılır*.

Xub: “Destan-i Ahmet Harami” şiirinin dilinde ilgi çeken sözcüklerden birisidir. Kaynak olarak Fars diline has olan *xub* eski sözcüğü – *yahşi, güzel, göyçek (gökçe), tuhaf ve saire* manalarına gelmektedir. *Xub*, morfolojik açıdan hem sıfat hem de zarftır. Destandan alınmış beyitleri gözden geçirelim:

Eşitdik kim anın bir xub sülalə, Var idi oğlu erişmiş kemalə (DAH, 2004: 79); Aytdı: Şah-i Bağdadın kızını, Alıbdurur sevibdir xub yüzünü (DAH, 2004: 95). Destandan seçtiğimiz ilk örnekte *xub, iyi* ikincisinde ise *güzel, gökçe* manasına gelmektedir. *Xub*, eski sözüne Kasım Bey Zakir’in ve Molla Penah Vakıf’ın dilinde de rastlıyoruz. Zakir’in əhvalın xublar şahına, ağlaya ağlaya dedin, ne dedi? Xub saldı nizama ölkəyi qoçaq (Zakir, 2005:164). Qul olasın belə xublar şahına, durasan hər axşam, dan qarşısında (Vakıf, 2004: 13).

Tapu: “Destan-i Ahmet Harami” epik şiirinin dilinde rastlanan eski sözlerdendir. Bu söz Türk kökenli olmakla, *huzur, hizmet, kulluk* anlamlarını ifade eder. L. Budagov’a göre tau- tapü feodal sistemine, orta sınıfa mensup adamlara toprak sahibi olmak için verilmiş evraktır. (Budagov, 1871: 34). Şu anda Türkiye Türkçesinde de *tapu* sözü – belge (evin aidiyet belgesi) manasında kullanılmaktadır. Destan-i Ahmet Harami’nin ve Gazi Bürhanettin’in dilinde tapu – eski sözcüğü *huzur, kulluk* manasında

kullanılmıştır: Çıxıb bir xadim ani aldı gəldi, Yüzin tutub Güləndam *tapu* qıldı (DAH, 2004: 76). Tapunda mum gibi ... yanarım. (Bürhanettin, 2005: 41).

Uş: Destan-i Ahmet Harami'nin dilinde kullanılan kadim Türk sözlerindedir. M. Kaşkarlı'nın "Dîvânü Lugâti't-Türk" adlı eserinde bu sözün birkaç anlamı gösterilmiştir:

- İndi, işte, kimi
- Kuşların ve hayvanların kuyruk kısmı.
- Ağaç, dal ve boynuz gibi şeylerin özü. Ahmet Harami destanından seçilmiş örneklerde uş, şimdi ve şu anda manasındadır: Yürür iken tavus bal bağ içinde, boğuldum kaldım uş ırmak içinde (DAH, 2004: 65). Sen uş dördüncü meclise nezer gıl (meclisi gözden geçir), Görün kim neye varır uşbu menzil.

Uş- sözü ister eski Türk dili anıtlarında, ister de "Destan-i Ahmet Harami" eserinden hem önceki, hem de sonraki dönemlerde çok yayılmıştır: Suret-i Hak'tır Cemalin, ey Nigar, Uş Nebinin sözleri bürhanımız (Nesimi). Çün, senin övsafına yetmez Hatayı'nın sözü, Uş bu abyat üste hatim oldu kelimim, vesselam (Hatayi).

Düş: Eski Türkçeye has bu *düş*, *tüş* sözünün anlamı *rüya*, *uyku* demektir. A. Caferoğlu'nun "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü"nde *tüş*, *tüşanmak* (uyku, rüya görmek) sözlerine denk gelinir. Hem ortaçağ, hem de çağdaş Türkiye Türkçesinde *düş* sözü kullanışlı olmuştur. Türk Dil Kurumu'nun düzenlediği "Türkçe Sözlük" kitabında (Ankara 2005) *düş* sözü iki anlamda geçiyor:

- Uyku halinde iken zihinde beliren olayların, düşüncelerin bütünü, rüya (hülya)
- Gerçek olmayan bir şey, hayal: Dadaloğlu'm, sevdası var başımda / Gündüz hayalimde, gece düşümde. Bir gerçek içindeyim düşten güzel, Sevdiğim gülüyor yanı başımda (Cahit Sıtkı Tarancı). Yaşadıkça düşle, düşledikçe yaşa (Tayfur Topaloğlu). "Destan-i Ahmet Harami" şiirinde bu söz uyku manasına gelmektedir: Meğer düş görür o gece Gülendam, O düşün heybetinden titrer endam (DAH, 2004: 101) (Meğer o gece Gülendam rüya görüyor mu, rüyanın heybetinden vücudu titremiş). Nesimi dilinin eski kelime hazinesinde de *düş*, *duş* sözüne rastlanmaktadır: Ger seni görse idi duşda peri, o da salaydı otuz iki peri (Nesimi).

Dilin faal hazinesinden tezahür eden *düş* söz birimi diyalekt ve şivelerimizde kendine özgü kullanışlılığını muhafaza etmektedir. *Düş* (Zagatala İli) - uyku, rüya. Akşam bir *düş* gördüm (Diyalekt Sözlüğü, 2007: 149).

Bünyad: Eski sözü kaynak olarak Fars diline has olmakla *temel*, *esas*, *kök*, *öz* ve *saire* manasına gelmektedir. "Destan-i Ahmet Harami" poetik şiirinde de temel, esas manasında kullanılmıştır: Buyurdu çünkü, memarlar derildi, bir ulu köşk için bünyad uruldu (mimarlar celp edildi, Koca bir köşkün esası, temeli kondu). (DAH, 2004: 89).

Dün: kelimesi hem eski Türk yazılı eserlerinde hem de klasik edebiyat dilinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Anlamı gece, bazen dün olarak ifade edilir. Dün kelimesi, "*dünden önceki gün*" anlamına gelen *dün*, *tün* kelimesinden türetilmiştir. *Düni* günə qatıb bular çü getdi, (gece gündüz yol gittiler) Beş on gün içinde Bağdat'a ulaştılar (DƏH, 2004, s. 25). Bahsi geçen örnekte *dün* kelimesi gece anlamında kullanılmıştır. "Kitabi-Dade Korkud" destanlarının dilinde "*dün*" kelimesi gece, *dün*, Habibi'de gece (Dün nigari tarabnaku erjumand gördüm), Fuzuli'de gece (Dün dideyi- tər qılıb gühərbar), Vagif'de *dün*, Zakir'de gece (Var mülki- Qarabağda çox dün... oğlu) anlamına gelir.

Donatmak, donanmak: *Giyinmek*, *giymek*. "Destani-Ahmed Harami"de *donatmak* fiilinin *giyinmek* anlamında kullanıldığını görüyoruz. Dedi ol qıza: get tez var *donan* gəl, Bənim qayqularımı yabana sal. Varıb qız donanıb gəldi oturdu, Bular bu fikrilə nə iş bitirdi? (DƏH, 2004:55).

"Kitab-ı Dede Korkut"da tonanmak ve donatmak şeklinde (Aç görse doyurdu, yalın görse donatdı), Mahmud Kaşgarlı'nın divanında ise *tonat* (giyindirmek) olarak kullanılmıştır.

Şoluqdam belinə qılınc **quşandı**, Bulardan qorxdı və nə heç üşəndi. Nə durursunuz, durun, bir-bir **quşanın**, Nə qayırın, nə qorxun, nə üşənin. "Destani Ahmed Harami"de **kuşanmak** fiilini görüyoruz. Kuşanmak, bağlamak, giymek, giydirmek vb. anlamlara gelen eski bir Türkçe kelimedir. Modern edebiyat dilimiz için arkaik olan bu kelime, anıtların dilinde de kullanılmıştır. Kuşanmak // kuşanmak fiili günümüzde Türkçede 2 anlamda kullanılmaktadır: 1. Beline kuşak, kılıç, kemer bağlamak. 2. Giyinmek : "Takkesini geçirmiş, entarisini kuşanmış, elma soyuyordu"(A. Gündüz) (Türkçə lüğət, 2005: 1269).

"Nə qayırın, nə qorxun, nə **üşənin**" (yapmayın, korkmayın, üşenmeyin) Destandan alınan bu dizede **üşenmek** fiili arkaik hale gelmiştir. Ancak bu sözlük her ne kadar aktif fondan çıksa da bazı bölgelerimizin dilinde **üşənməg** // **üşəmməx'** şeklinde kullanılmaktadır. Bakü (Ağəz, nöş **üşənirsən**, danış da:), Zengilan (Tavlıya **təx'** getmə, **üşənərsən**) lehçelerinde **korkmak**, Gence (Onun konuşmasından bir az **üşəndim**) lehçesinde ise kuşulanmak anlamında kullanılır.

Ər, ərən (Er, Eren, Cesur): Der idi: Qanı sevgili yaranlar, Nər arslan kimi ol gürbüz **ərənlər** (Derdi ki, hamı sevgili arkadaşlar, kükreyen aslan gibi kuvvetli yiğitler). Bu kelime eski Türkçe bir kelime olup **yiğit, kahraman, adam, adam** vb. anlamlara gelir. **Ərən** ise **ər** kelimesinin kuraldışı toplam şekli olarak düşünülmektedir. Tarihsel olarak **Ərən** kelimesindeki **ən** eki çoğul anlamına gelmiş, daha sonra anlamı değişmiştir (Ahmedov, 2017: 103). Bu kelimeye klasik edebiyatımızda ve antik anıtlarımızda sıklıkla rastlanır: **Ər ərđən** adın yaşurmaq eyib olur. **Ər** ağırın, **ər** yünüsün at bilir. Öyünərsə, **ər** öyünsün- aslandır (**Kitap - Deda Korkut**). **Ərənlər** öz yolunda **ər** gibi durması gerek, Meydanda erkek aslan tek gerek (Q. Bürhaneddin). Dildar ilə məhəbbətdir tələbim, Ya bu gün, ya yarın öldür, **ərənlər** (Hatai). Alp Ər Tonqa öldümi?.

Modern edebiyat dilimizde koca, erkek anlamında kullanılmaktadır. Mesela, onun **ərinin** 35 yaşı var. Onun **ərinin** 35 yaşı var (Onun kocasının 35 yaşı var).

Yazı: Atın kişnemesi (kişnəməsi) ve çan avazı, Dolu olmuş idi ol ulu **yazı**. Mahmud Kaşgarlı, yazı kelimesinin **köy, açıklık, meydan, boşluk, tarla** anlamına geldiğini kaydetti. Yazı kelimesinin modern dilbilgisinde tamamen farklı bir anlamı vardır. **Yaz** fiiline -i ekinin eklenmesiyle bu kelime oluşturulmuştur. Yani fiilden yaranmıştır. Örneğin: O, ağır günlərdə Səkinənin şəklini qoynuna basmış, altındaki **yazını** təkrar- təkrar oxuduqca ürəyi dağa dönmüşdür. (M. İbrahimov). Yazılı kelime her ne kadar eski anlamını kaybetmeden edebiyat dilinde kullanılsa da bazı ağızlarda (Ağdam, Cebrail, Fuzuli, Gazah, Laçın, Oğuz, Şahbuz, Terter) arkaik anlamda kullanılmaktadır. Örneğin: Qavaxlar susuz **yazılar** çoxodu (Füzuli ağızı), **Yazıda** qoyun da otduyur, mal da otduyur (Şahbuz lehçesi) (Diyalekt sözlüğü, 2007: 544). Bazen bu kelimeye ortak dilde de rastlanır. Örneğin: Havaxanımın qızı **yazı** maralı kimidir.

Uçmaq: Kitab-ı Dede Korkut destanında bu kelime **cennet** anlamında kullanılmıştır. Türetme Soğdak diline ait bir kelimedir (Ahmedov, 2017: 257). O dilde kelimenin anlamı **cennet, gökyüzü** şeklinde açıklanmaktadır.

Sanasan tavus idi bağ içində, Ya huri qızıdır **uçmaq** içində (Sanırsan ki, bağda tavuzkuşu gibidir, ya da cennetteki melektir) (DAH, 2004: 81). **Uçmaq** arkaik kelimesini Hatayi divanında da görebiliriz: Dedilər ki, səkkiz **uçmaq**, sirr olubdur zahidə, Pərdəsiz nur onda gördük cənnətül- məvayı biz. Modern Azərbaycan dilində uçmaq fiili eşsesli olarak değerlendirilebilir. 1. Quş qanadları **uçdu**. 2. Zəlzələdə evi **uçdu** (Depremde evi dağıldı).

Sağdıç: **Dost** anlamında kullanılan eski türkçe bir kelimedir. Bədəşanın şahı həm anda gəldi, Güyəgüyə də anda sağdıç oldı (DAH, 2004: 85), Güləfrux şah süvar oldı atına, Bilə sağdıçı həmmam niyyətində (Açıklamalı sözlük, 2006: 87). "Ahmed Harami" dilinde kullanılan **Sağdıç** arkaizmi, M. Kaşgarı'nın "Divanü Lügət-it-Türk" adlı eserinde bahsettiği anlama hemen hemen aynıdır: **dost niyyətində, dost oldu**. Türkiye Türkçesinde **sağdıç** (ç) kelimesi XI- XVI yüzyılları kapsayan "Orta Türkçe Sözlük" de sağdıç, **dost**, modern dönemde ise "**düyündə damadın yanında duran kimsə**"

anlamlarında kullanılır. Etimoloji sözlüğünde Sağdıç(ç) kelimesinin fonetik olarak biraz değiştirilmiş halini görüyoruz: *Sağdış* (Ahmedov,2017: 217). *Sağdış* dilimizde damadın sağında oturan arkadaşa denir 7. Yüzyıla ait antik bir eser olan "Kitab-ı Dede Korkut" destanında *dış* kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir. Qazan dedi: "Ay Qılbaş, bu Dış (Daş) Oğuz bəyləri həmişə birlikdə gəlirdilər. İndi nə üçün gəlmədilər" (KDQ).

Yavlak: Bu kelime Oğuzca ve Kıpçak dilinde *kötü, fena, değersiz* anlamlarında kullanılmaktadır. Bazen çok sert, şiddetli bir anlamı ifade ediyordu. Eşid imdi bu yandan əcəblər, Eşidənlər anı *yavlak* əcəblər (DAH, 2004: 54)

Becid: Hızlıca. *Becid* olur isə cəng eyləyəlim (DAH, 2004: 70). Mısranın yaklaşık anlamı, *acelesi varsa savaşa gireriz*. Buradan bu kelimenin Mesnevi'de acele anlamında geçtiği görülmektedir.

Günümüzde geçerliliğini yitirmiş bazı kelimeler lehçelerde kullanılmaktadır. Bu tür kelimeler bir zamanlar dilde kullanılmış ve sonra dilden çıkmış, bu yüzden arkaizm olarak kabul edilmiş ve artık edebi dilde değil, aynı zamanda lehçe sözcükleri olarak da yer alıyorlar çünkü ayrı lehçelerde yaşıyorlar. Becid böyle bir kelimedir. Şu anda Bakü, Şamahı, Ordubad lehçelerinde becid kelimesine rastlanmaktadır. Mesela, Bir az *becid* gəlin, yoldaşlara çatax (Ordubad lehçesi)

Fuzuli Bayat'ın "Orta Türkçe Kelime Dağarcığı"nda (XI-XVI. yüzyıl) becid (acele, çabuk) kelimesi kayıtlıdır.

Yayaq: Yaya. Rəvan ol qırx ayaqlı nərdibandan, İtər Həramiyi *yayaq* andan (DAH, 2004: 106). *Yayaq* Kelime Huşameddin Hoyi ve Hinduşah Nahçıvani'nin sözlüklerinde yaya şeklinde kullanılmaktadır. 11. ve 16. yüzyılları kapsayan Orta Türkçe sözlüğünde bu kelime *yayak, yaya* olarak kayıtlıdır. Anlamı *yürümek (yürümek, yürümek)* şeklinde gösterilmektedir. (Bayat, 2020: 517). Bu kelime aynı zamanda kadim anıtımız "Dade Gorgud" destanında da bulunmaktadır: *Kəndüleri atlu, babanı yayaq yürütdilər* (KDQ).

Gürbüz: Güçlü, sağlıklı, korkutucu. Özü *gürbüzdürür* yavlak bahadır, bahadırlıq yolunda key bəhadır (DAH, 2004: 22). Destandan alınan bu mısranı nesre çevirirsek anlamı şu şekilde olacaktır: "Uğursuz və qüvvətli pəhlivan, igidlik yolunda bir dəyərdir" və ya "Özü çox güçlü igiddir, igidlik yolunda bir dəyərdir". Başqa bir nümunə: İgin *gürbüzlər* idi ol ərənlər (Bu cesur adamlar korkutucuydu, çok tehlikeliydi...)

Gürbüz kelimesi modern Azerbaycan dilinin sözlüğünde yoktur. Ancak Anadolu Türkçesinde bu kelimenin anlamı *sağlıklı, güçlü, iyi yetişmiş, akıllı, zeki, güçlü* anlamlarına gelmektedir.

Çav: bu kelime eski Türkçe kökenli olup *şan, şöhet ve ses* anlamına gelmektedir. Çav kelimesi hem M. Kaşgarlı'nın "Divanü Lüğat-it-Türk"ünde hem de "Orta Türkçe Sözlüğü"nde geçmektedir. 11. ve 16. yüzyıl sözlüğünde bulunur. Burada yaklaşık olarak aynı anlamı vermektedir: ün, şöhet, şan, ses, feryad, ün, ünlem vb. *Əlimdən sizlər alırsız avımı, Dəxi eşitmədinizmi çavımı* (DAH,2004: 70). *Demişlər adına Əhməd Hərami, Çavı dolmuş idi illər təməmi* (DAH,2004: 23). Destandan alınan örneklerin yaklaşık içerikleri şu şekildedir: 1. Sen benim şanımlı, avımı elimden aldığını duymadın. 2. Ona Ahmed Harami adını verdiler, adı ve şöhetini yıllardır her yere yayıldı.

Əbsəmcək: Eserin dilinde kullanılan bu kelimenin anlamı *dilsizdir*. Dilini tutdu əbsəmcək oturdu. Vəfası yox cahanın çünki gördi (DAH, 2004: 57). Dilini tutup boş boş oturdu, Dünyanın vəfası olmadığını gördüğü için destandan alınan bu beyitin yaklaşık anlamı şöyledir: Dünyanın ve dünyanın vəfasız olduğunu gördükten sonra, dilini ve sessizce oturdu.

Sapan: Bu kelime eski Türk kökenli bir kelimedir. Bu kelimenin *sapand* şeklinde de kullanıldığını görüyoruz. Azerbaycanca açıklamalı sözlükte bu kelimenin karşılığı savaş sırasında taş veya ağır cisimler atmak için kullanılan savaş ekipmanı olarak verilmektedir. Mesnevi'de şöyle geçmektedir: *Sapana qoyuban atdı yabanə* (DAH, 2004: 66). *Sapan* ve ya *sapand* kelimesi kadim

anıtımız olan Kitab-ı Dede Korkut'ta da kullanılmaktadır. “*Ərənlər əvrəni Qaracuuq Çoban sapanın ayasına daş qodı, atdı*” (KDQ).

İrmağ: Bu kelime eserde kullanılan ilginç kelimelerden biridir. Şu anda Azərbaycan edebi dilinde kullanılsa da geçen yüzyılın başında aktif olarak kullanılmıştır. *İlkbahar, pınar, nehir* anlamını verir. “*Görür kim şəhr içində bir ulu bağ, Yemişlər dopdolu axardı irmağ*” (DAH, 2004: 93).

Bu kelime Cafer Cebbarlı, Mikayil Müşfiqin ve Hüseyn Cavid'in dilinde de bulunmaktadır.

“*Qatıldım bu yerdə əyləncələrə; Anlamış hər irmaq, bilmiş hər dərə*” (M.Müşfiq).

Modern Azərbaycan alfabesinin 31. Harfi olan Y ünsüzünün eserde çeşitli kullanım makamları mevcuttur. Y ünsüzü “Orhon - Yenisey” anıtlarında söz önünde yüksek derecede görülmektedir: Yıl - il, yılan - ilan, yıldı - ilki (Tanrıverdi, 2014:146). M. Kaşgarlı'nın “Divan”ında da böyle türden sözlere rastlanır: yılığ - ılığ (ılık), yip-ip, yiğne - iğne, yiğren - iğrenmek ve saire (Kaşgari, 2006: 681,684). “Destan-i Ahmet Harami” mesnevi şirinde de Y ünsüzünün kısaltılışını görüyoruz: Yuca- uca. Gülefruh buyurur ki, tez olugdem ki, bir köşk yaptururlar yuca muhkem (Destan-i Ahmet Harami, 2004: 96). Yiğitler - igidler. Yayıldı ol yiğitler cümle dağa, şikar isteyü bakup sola, sağa (DAH, 2004: 98). Yüreğine - üreyine. Çü sürüçtü ayağı ol nabekarın, yüreğine su serpildi Nigarın (DAH, 2004: 106). Yulduzlar - ulduzlar. Göğün üzüne yulduzlar saçıldı (DAH, 2005: 41). Yüzünü - üzünü. Kırma azm ederek tuttu yüzünü (DAH, 2004: 37). Mübarek yüzünü hanın görelim (DAH, 2004: 40). Ahmet Harami destanında çeşitli fonetik değişime uğramış, yani şekli değişmiş sözler grubuna aşağıdakileri de ekleyebiliriz: Düğün - düyün, toy. Düğün söz birimi çağdaş devirde aynı ses içeriği ile Türkiye Türkçesinde kullanılıyor. Evlilik veya sünnet için yapılan tören, eğlence, şölen kastedilmektedir. Örneğin: “babam düğünün savaştan sonraya ertelenmesini uygun görmüştür” (Gündüz, 2005: 584). “Destan-i Ahmet Harami”den alınmış örneklere dikkat ederseniz: “Tamam kırk gün düğün etti hoş, Düğün saçısına geldi ulular (DAH, 2004: 53). Yüğürsə - yüyürsə, koşsa. Yedi hindi kılıç, yedi güzel at, yüğürsə eyleye kırılacağı mat (DAH, 2004: 40), Göğ - gök, sema. Bu örneklerde g> y asimile ikameleri görüyoruz. Bu tür ikame (g>y) ister eski yapıtlarda, isterse de klasik edebi dilde rastlanan olaylardandır. Ağca koyun gördüğünde kuyruk çırpıp kamçılayan! (Kitab-ı Dede Korkut). Qiymətini dodağının *dəgmə*, xəsisə sorma kim, Mən bilürəm nə can ilə susamışam zülalinə (Nesimi). Us bu hallar hərgiz sana layiq *degül*, Sən hərgiz qul dedügin bayıq *degül* (Ali “Kıssə-yi Yusuf).

t> d veya d >t ikameleri yazılı yapıtlarımızda görülmektedir. Dutub- tutup. Dutub can kulağın bu sözü dinle, neye varur bu işin sonu anla (DAH, 2004:106).

“Destan-i Ahmet Harami”nin dilinde fonetik içerik üzere değişime maruz kalan eski sözlerin içeriğinde gözlemlenen olaylardan birisi de o > a harf ikamesidir. Ol şahıs adlı ismin hal soneklerini kabul ederken o → a ikamesinin ortaya çıktığı görülmektedir. Gelince hocalar cavın işitti, gamu atlandı ana karşı gitti. (DAH, 2004: 38). Değer nöbet yine anın birine, varır ol dahi anların yerine (DAH, 2004: 32). Zulmeti - zülünde gönlü bu Hatayi hastanın, Hızra benzer kim, görünmez çeşmeyi - hayvan ana (Hatayi).

Ə→ a ikamesi. Ana dilindeki epik şiirin örneği olan bu mesnevi şiirde xəlq- halk (Gələn *xəlqi* yedirdi, toyladı xoş), *cəhan-* cihan (*Cəhanda* biz ana bir iş qılalım) gibi sözlere yer verildiği görülüyor ki, bu da klasik edebi dil için karakteristik husustur: Şeb-i hicran yanar canım, döker kan çeşmi giryanım, oyadar helki efganım, kara bahtım oyanmaz mı? (Fuzuli), Ey Hatayi, sıdk eile bu şah ayağına gelen akıbet, bir gün gümansız, halk içinde baş ola (Hatayi).

Q- x- h ikamesi. Gamu- hamı. Muasır Azərbaycan edebi dilinde ilk sesi **h** olan bir sürü sözlerin 18. Yüzyıla kadar q, q/x eşitliliği, veya h ile kullanılmasına rastlanmaktadır Gamu - bütün sözünün sinonimidir, yazılı yapıtların dilinde yönlendirilmiş zamir olarak kullanılmıştır (Tanrıverdi, 2014: 270). Gamu- söz birimi çağdaş edebi dilimizde fonetik değişimle asimile olunmuş halde hem de yönlendirilmiş değil, belirsiz zamir olarak kullanılıyor. “Destan-i Ahmet Harami” eserinin dilinde kullanılmış bu söz belirsiz zamirdir: Qaçan xurşid ki, məşriqdən görüdü, Ulu dağlar *qamu* nur tac urundi (Kaçan Hurşit ki, meşrikten (doğudan) görüdü, ulu dağlar gamu nur tac urundi). (DAH, 2004: 34).

Gəlinəcə xocalat cavın eşitdi, *Qamu* atlandı ana qarşı getdi (Gelince hocalat cavın işitti, *Gamu* atlandı ana qarşı gitti) (DAH, 2004: 38).

M. Kaşkarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserinde bütün, hamı, hamısı manasına gelen kelime - kamuğ şekli ile karşımıza çıkıyor.

Bazen, belirli bir dönemde eskimiş sayılan sözler tekrar dilin faal içeriğine geri dönerek, genel kullanılan sözcük haline dönüşüyor. Örneğin: 1920 - 1971 yıllarında dinle, şeriatla, sosyal sistem ve yöneticilikle alakalı bazı kelimeler, hemen hemen dilin pasif içeriğinde unutulmuştur. Günümüzde o sözler ortama göre tekrar konuşma alanımıza geri dönerek kullanılabiliyor. Bu gibi sözleri "canlanan sözler" olarak ta tanımlayabiliriz. Kadim Türk diline has Tanrı, Ulu, Kutlu, türlü gibi sözler çağdaş edebi dilde artık yaygındır.

"Destan-i Ahmet Harami" mesnevisinden alınmış, aşağıda örnekleri verilen cümleleri gözden geçirelim:

Ulu kiçi anı gamusu bildi, düğün gutlulamağa (kutlu) cümle geldi.

Ne var, Tanrı bir ise iş ikidir, ölüm dedikleri sanma ikidir.

Bile gel gidelim bu gutlu yola ol kim, Tanrı hayrın vermiş ola.

Bir Ulu köşk için Bünyad uruldu.

Görür oğlanı düşmüş dürlü ahe.

Ne dürlü hile eder ol natevan.

Dürlü kelimesi Mahmut Kaşkarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserinde türlü şeklinde geçiyor. Dürlü sözünü Molla Veli Vidadi'nin şiirlerinde de gözlemleyebiliyoruz: Felek saldı dürlü- dürlü odlara, Şan-şan olmuş paralanmış gönlümü (M.V.Vidadi).

"Destan-i Ahmet Harami"-de hatun söz birimini de görüyoruz: Meğer kapı kulları anı görüyorlar, Şolugdem hatuna haber verürler. (DAH, 2004: 76)

Kızın isteyelim, almak reva mı? Helalin, hatunun olmak reva mı? (DAH, 2004: 44)

Bu kadim Türk sözüdür, çağdaş ifadesi Hanımdır. Günümüzde kadınlara hitap edilirken resmiyet ve saygı alameti gibi Hanım sözü kullanılıyor. Örneğin: Azerbaycan Cumhuriyetinin birinci Başkan yardımcısı Mihriban Hanım Aliyeva.

Bu söz iki şekilde kullanılabiliyor: "Hanımlar ve Beyler, Azerbaycan'a hoş gelmişsiniz. İlk Avrupa oyunlarına hoş gelmişsiniz! ("Bakü 2015" Birinci Avrupa Oyunlarının açılış töreninde Mihriban hanımın konuşmasından alıntı)

Hatun kelimesi, "Kitab-i Dede Korkut" destanlarında sık sık rastlanan sözdür. "sarı kaftanlı Selcan Hatun köşkten bakar, kime baksa aşkı ile oda yakar!"

3. Sonuç

Destan-i Ahmet Harami şiirde rafa kaldırılmış, kullanılmayan sözcük ve kelime gruplarını kullanmıştır. Bu durum üslup açısından şiirlerine ahenk katmış ve onun dilini zenginleştirmiştir. Eserdeki sözlerin büyük çoğunluğu eski Türk sözleridir. Bu sözler ortaçağ klasik edebiyat dili için kullanışlı özellik arz etse de çağdaş Azerbaycan Türkçesi için eskimiş sayılmaktadır. "Destan-i Ahmet Harami" eserinin dili olan eski Türk kelimeleri kendinden önceki ve sonraki yapıtlarda, Türk dilli kaynaklarda dilimizin diyalekt ve şivelerinde bariz bir şekilde görülmektedir.

Araştırmanın ana konusu olan "Destan-i Ahmet Harami" adlı eserde kullanılan eski sözleri aşağıdaki şekilde gruplara ayırabiliriz:

- Çağdaş Edebi Dili İçin Eski Sayılan Sözler: Nesne, bitik, biti, us, uş, bünyad, esen, xub, düş, tapu;
- Kullanım Şeklini Koruyarak Tamamen Yeni Bir Anlamla Dilimize Geri Dönen Sözler: Düğün, toy, arı (temiz);

- Fonetik İçeriğine Göre Asimile Olunmuş Sözcükler: Yuca/uca, yiğitler/igidler, yüreğine/üreyine, yıldızlar/ulduzlar, göğ/göy, sema, duttu/tutdu, yügürse/yüyürse, kaçsa, xəlq/halk, cəhan/cahan, gamu/hamı, ol/o;
- Önceki Anlamları İle Tekrar Kullanıma Geri Dönen Konuşma Sözcükleri: Tanrı, Ulu, Gutlu, Dürlü

“Destan-i Ahmet Harami” adlı eserde kullanılan eski sözcüklerin bir kısmı günümüzde Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu durumu kanıtlayan örnekler araştırmanın ilgili bölümlerinde örnekleriyle birlikte açıklanmıştır.

Kaynakça

- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (Cilt I. 792 s.). Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2007). *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (A-Z, 566 s.). Bakı: Şərq- Qərb.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına İnstitut. (2005). *Azərbaycan klasik ədəbiyyatından seçmələr (VII- XIII əsr Azərbaycan şeiri)*. (Cilt I, 214 s.). Bakı: Şərq- Qərb.
- Bayat, F. (2020). *Orta Türkçe Sözlük. 11-16. Yüzyıllar*, (544 s.). İstanbul: Ötüken.
- Bürhanəddin, Q. (2005). *Divan*. Bakı: Öndər Nəşriyyatı.
- Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*, Bakı: Şərq- Qərb.
- DAH. Dastani- Əhməd Hərami. (2004). *Dastani- Əhməd Hərami*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Əhmədov, B. (2017). *Etimologiya lüğəti*, Bakı: Altun kitab.
- Həsənov, H. (1988). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*, Bakı: Maarif
- Kaşğari Mahmud. (2006). *Divanü- Luğati-it-Türk*, Bakı: Ozan.
- Məmmədov, E. (2019). *Biologiya dərsləri vəsaiti*. Bakı: Letterpress Nəşriyyatı.
- Tanrıverdi, Ə. (2014). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük*, Ankara: TDK.
- Vaqif, M. P. (2004). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Zakir, Q. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Avrasiya Press.
- Будагов, Л.З. (1871). *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий Т.2*, Санкт-Петербург.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın/Yazarların herhangi bir çikara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.